ӘДӘБИЈЈАТ ВӘ ИНЧӘСӘНӘТ

15 август 1986-чы ил № 33 (2220)

НӘСР

Әдәби гәһрәманларын јени һәјаты

Иса Һүсејнов. «Идеал», «Јазычы», 1986.

ХХ әср дүнја романынын тәчрүбәси көстәрир ки, роман жанры публисистик, сијаси, тарихи, идеоложи мәсәләләрлә кетдикчә даһа чох бағланыр, фәлсәфи вә етик дүшүнчәләри даһа чох әһатә едир. Јени дөврдә роман өз вәзифәсини сосиал һәјатын даһа дәрин тәдгигиндә көрүр, буна көрә дә ичтимаи фәаллығыны артырыр, дәркетмә енержисини күчләндирир, психоложи анализ васитә вә үсулларыны зәнкинләшдирир.

Бу чәһәтдән көркәмли јазычы Иса Һүсејновун јарадычылығы, хүсусән бу күнләрдә чап етдирдији «Идеал» романы мараг доғурур.

Иса Һүсејновун «Јанар үрәк» романы бәдии-естетик кејфијјәтләри илә сечилән бир әсәр кими әдәбијјатымызда хүсуси гијмәтә маликдир. Лакин јазычы фактик олараг һәмин әсәри бир дә нәзәрдән кечириб онун әсасында јени бир роман јаратмышдыр. «Јанар үрәк» тәсвир едилән дөврүн бәлаларыны пәрдәләјән, нөгсанлары малалајан бир әсәр дејилди; һәмин әсәрдә ичтимаи инкишафы ләнкидән амилләр бир чох башга нүмунәләрә нисбәтән даһа кәскин тәнгид едилсә дә, көрүнүр, бүтүн бунлар мүәллифи гане етмәмиш, о, ичтимаи инкишафа, 40—50-чи илләрдәки мә'нәви-психоложи дәјишикликләрә даһа кениш, даһа чидди нәзәр салмағы лазым билмишдир. Буна көрә дә «Идеал»да ичтимаи мәзмун даһа зәнкиндир, проблемин гојулушу даһа әһатәли вә сигләтлидир. Бу јени романда чәмијјәтин мә'нәви-психоложи тәбәддүлаты, јазычынын өзүнүн дедији кими, «уча шәхсијјәтләрин јолларында сәдд вә манеәләрин сәбәбләри» ачылыб көстәрилир. Буна көрә дә әсәрдә «Јанар үрәк»дәки Султан Әмирли, Сәмәд, Күлназ, Күлбәниз, Әлләзоғлу, Тәфтиш Аббас сурәтләри даһа дәриндән сәчијјәләндирилмәклә јанашы, Чахчух Халыг, Гылынч Гурбан, Миргәзәб, Перс вә с. јени вә ја јенидән ишләнмиш, јениләшдирилмиш образлар вардыр.

«Јанар үрәк»дә олдуғу кими, бу романда да Сәмәд партија мәктәбиндә тәһсил алыб рајона гајыдыр. Бу әсәрдә дә Сәмәд кәндә гајыдаркән севкилиси Күлназы әмиси евиндә кәлин көрүр. Кәнд һәмин кәнд, һадисәләр һәмин һадисәләр, Әлләзоғлу һәмин Әлләзоғлудур. Рајон мәркәзиндә Султан Әмирлинин јашадығы ев дә таныш евдир, Сәмәдкилин кәнддәки еви дә. Лакин бунлар заһирән беләдир. Мүәллиф санки узагдан ади көзлә көрдүјү һадисәләри бу әсәрдә ири објективлә бөјүтмүш вә күчләндирмишдир. «Идеал»да Сәмәд, Күлкәз вә Күлбәнизин ушаглыг вә достлуғу, мәһәббәти даһа чанлыдыр. Чах-чух Халығын Чәнуби Азәрбајчана кедиб-кәлмәси вә бу фүрсәтдән истифадә едәрәк өз алверини, хүсуси тичарәтини кенишләндирмәси, Сәмәдин Чәнуби Азәрбајчандакы сејид әмиләринин ингилаби, ичтимаи-сијаси фәалијјәти, 750 чилдлик «вәрәсә»нин вә сејид әмиләрин фачиәли талеји, Султан Әмирлинин дахили-мә'нәви алəми, мүбаризә вә чәтинликләри, Гылынч Гурбанын вә кәндин хејирхаһ адамларынын әдаләт уғрунда мүбаризәси, экс чәбһәнин — Миргәзәб, Перс вә онларын гапы нөкәрләринин, хүсуси хәфијјәләринин дүшмән мөвгеји, башда хәлвәт Рәһим олмагла Гудалыларын варланмаг еһтирасы, ријакар әмәлләри, Әлләзоғлунун гат-гат чылғынлашан һәјасызлығы вә бир чох башга епизодлар тамамилә тәзә олуб, әсәрин јени сосиоложи бир роман кими формалашмасында мүһүм рол ојнамышдыр.

И. Һүсејнов һадисәләрә чидди әхлаги-фәлсәфи бахымдан јанашмыш, бир јазычы олмагдан чох бир сосиолог кими, ичтимаи-сијаси дәјишикликләрин, мә'нәви-психоложи амилләри арашдырмыш, бәдии тәдгигат објектинә чевирмишдир.

«Идеал»да ичтимаи конфликт күчлүдүр. Һагиги коммунист тәрбијәси илә бөјүмүш кәнч Сәмәдин гаршысында чох бөјүк манеәләр дурур. Кәндә кәлиб ишә башладығы илк күндән бөјүк чәтинликләрлә, анлашылмаз муәммаларла, ел малына һәрис, Совет һөкумәтинә дүшмән гүввәләрлә гаршылашыр. Рајона чатан кими севкилисини әмиси евиндә кәлин көрмәси, ата јадикары көһнә евләринин көзләри өнүндә јандырылмасы, әмиси илә бағлы бир чох көзләнилмәз дәһшәтли деталлар бир јана, Сәмәд әмисинин идарәчилик ишләриндә керијә доғру ағласығмаз дөнүш көрүр: илләрлә Гудалылара гаршы мүбаризә апаран әмиси инди Гудалылары иш башына кәтирмиш, колхоза рәһбәрлији онлара тапшырмышдыр. Гудалы Рәһим колхоз сәдри олан кими әсас вәзифәләри — мүһасиблији дә, ферманы да Гудалылара тапшырмышдыр. Рәһим сәдр олан кими вахтилә халг дүшмәни чыхарылмыш гардашы Мәһәммәдин интигамыны алмаға башлајыб, колхозчуларын әмәк һаггыны ләнкидир, онлары дөвләтдән наразы салыр, кизли јолла колхозу дағытмаға чалышыр. Тәбиәтән әјрилијә, сојғунчулуға, ел малына һәрис олан, фактик олараг Совет һөкумәтинә дүшмән мөвге тутан Гудалылары Султан нијә бирдән-бирә иш башына кәтирмиш, колхозун ихтијарыны онлара вермишдир?

Сәмәд рајона гајыдана гәдәр әмисини башга чүр танырды: Султан чаныны, һәјатыны, аилә сәадәтини халг ишинә, ичтимаи ишә гурбан вермиш бир коммунистдир. Әјрилијин, түфејлилијин, сахтакарлығын дүшмәнидир, касыб, јохсул, һагиги зәһмәт адамларынын пәнаһы, архасыдыр. Әдаләт, ганун намине һәтта чох бөјүк вәзифә саһибләри илә үз-үзә кәлмәкдән, тоггушмагдан, вурушмагдан чәкинмәмишдир. Бөјүк вәзифә саһиби Миргәзәб бир тәрәфдән ону әмәјинә көрә јүксәк гијмәтләндирмәли, дөшүндән улдуз асмалы, дикәр тәрәфдән Перс—Чах-чух хәтти илә ону изләмәли, маһв етмәјә чалышмалы, онун кечмиши вә Ирандакы гардашлары һаггында материал топламалы, сон мәгамда онларын башларыны чарвадар хурчунунда кәтирмәлидир. Султан өз ирадәсини, тәмкинини, тәмизлијини, ишкүзарлығыны итирмир, мөһүрлү инвентар ев әшјалары, боз кителли илә кристал партија ишчиси кими ләкәсиз вә тәмиз јашамыш, бәшәри дүшүнчәләрлә гурмуш вә мүбаризә апармышдыр. Бурадакы Султан «Јанар үрәк»дәки Султандан фәргли олараг хүсуси рәғбәтлә тәсвир едилир.

Лакин инди ајдын олур ки, Миргәзәб—Перс хәтти артыг Султаны маһв етмишдир. Инди мүһит башга шеј дејир, Султанын дедикләрини демир. Буна көрә дә о, әввәлки әзәмәтини итирмишдир, күчсүздүр. Гылынч Гурбанын (әслиндә һадисәләр көстәрир ки, Гылынч Гурбанын да һагг гылынчы белә бир мүһитдә кәсәрини итирмишдир вә Гурбанын кечмиш әзәмәти галмамышдыр) Султанла ашағыдакы диалогу (диалог Гылынч Гурбан тәрәфиндән монологлашдырылмышдыр) бу чәһәтдән чох мә'налыдыр: Деди: «Суалыма чаваб вер, а Гурбан. Де көрүм, ән варлы колхозларын сәдрләрини мүшавирә залында сорғусуз-суалсыз һәбс еләјиб, дустаг вагонуна басдырсам, нејләрсән мәнә?». Дедим: «Күлләлијәрәм сәни». Деди: «Лүт Чәфәри дә о чүр басдырыб, Чах-чух Халығын арзусујнан, кенерал Персин әмријнән Гудалы Рәһими сәдр тә'јин еләсәм, нејләрсән?». Дедим: «Күлләлијәрәм». Деди: «Јун планыны јүз әлли фаиз едәмәк хатиринә чамаатын евиндән, көрпәләрин алтындан дөшәкләри чәкиб, чырыб јуну алсам, нејләрсән?». Дедим: «Күлләлијәрәм». Деди: «Онда үчгат күлләләнмә дүшүр мәнә». Дедим: «Сән белә шеј еләмәзсән ахы, ај Султан!». Деди: «Өзүм еләдим, ја кенерал Персә мане оламмадым, нә фәрги вар?!». Ајдын олур ки, Күлкәз мәсәләсини дә Перс—Чах-чух хәтти тәшкил етмишдир — Султаны ел ичиндә рүсвај, «бир бала»ны, әзиз гардашоғлуну онунла дүшмән еләмәк вә бу ики намуслу совет адамыны маһв едиб арадан галдырмаг үчүн. Гудалылар «ширин-шылтаг көзәл» Күлбәнизи «дәдәсиндән дә мүрәккәб бир иблисә чевириб», Сәмәди инандырмаға чалышырлар ки, әзиз атасы Мәдәдин гатили «әчлаф» әмисидир — Султандыр.

Беләликлә, јухарыда Миргәзәб—Перс хәтти, ашағыда Гудалылар Султаны бир коммунист кими ишләмәјә гојмурлар. Султан күчсүзләшир, мүвазинәтини, коммунист принсипиаллығыны итирмәк тәһлүкәси өнүндә галыр. Һагиги коммунист кими ишләдији, чан гојдуғу, һәјатыны пуч етдији узун илләрин мә'насы дәрк едилмәдији, писләндији, изләндији, тәһгир едилдији, күнбәкүн артан тәзјигләрә дөзмәдији үчүн мүвазинәтини сахлаја билмир. Гудалылар гол-ганад ачыр, колхозда истәдикләрини еләмәклә јанашы, Султаны рүсвај едиб ахырына чыхмаға, Әмир тәрәмәсинин сон нүмајәндәси Сәмәди илк күндән маһв етмәјә чалышырлар. Лакин һадисәләр көстәрир ки, Султан һәгигәтән Султандыр вә Султан өз гәлбиндәки саф ағла — ишыглы идеаллар, камиллик арзусу, вәтән гејрәти, бәшәри истәкләри илә Сәмәд үчүн идеалдыр, бәшәр мәдәнијјәтини бөјүк зәһмәтлә «вәрәсә»дә һифз едән сејид гардашларын — Ағ Әмирлә Боз Әмирин һәгиги варисидир, Нәчәфоғлу кими прометејләрин, Мәһәррәм Аббасович кими вәтән һамиләринин, хүсуси груп нүмајәндәләринин ләјагәтли мүбаризә вә мәсләк јолдашыдыр.

Романын сон фәсли — «Гапалы дүнја» һаггында хүсуси данышмаг лазым кәлир. Султан, ишләдији бир күн әрзиндә ријакарлыгла, әјриликләрлә, өзбашыналыгла, халга дүшмәнчиликлә мәшғул олан јарамаз адамларын арасындан чыхарараг Сәмәди шәһәрә кәтирдир вә она Бағдајын тарихи һаггында ширин бир әһвалат данышыр. Бура гәдәрки һадисәләр 40—50-чи илләри әһатә етдији һалда, бурада мүәллифин бәдии тәдгигаты үч мин ил вә даһа әввәлә кедир — Нуһ дөврүндән бәри, јени еранын әввәлләринә гәдәр өлкәмизин әразисиндә вә дүнја мигјасында баш верән етник-лингвистик-теоложи инкишафы арашдырыр. Биз бурада улу Одәрләрлә, гәдим Бағдајла, Одәрләрин гәдим аллаһы Бағла таныш олуруг; јер, көј, инсан барәдә хәбәрләр јазыб инсанлара чатдыран фәродлар, дүнјаны су басаркән өз кәмиләри илә көмәјә кедән суәрләр, онлара башчылыг едән һојәрләр, су чәкилдикдән сонра хам торпагларда јарарлы јерләри мүәјјәнләшдирмәклә мәшғул олан шумәрләр, истилачыларла Одәрләр арасында әмин-аманлыг јарадан әскифәрләр (скифләр) барәдә мә'лумат алырыг.

Мүәллифин бәдии тәдгигаты дејир ки, гәдим Одәр мәдәнијјәти, Одәр дини, Одәр дили мүасир дүнја мәдәнијјәтинин әсасында дурур. Сајсыз-һесабсыз фактын тарихи-мәнтиги тәһлили, јуаләрлә сөзүн лингвистик-етимоложи тәһлили охучуну бу фикрә кәтирир. «Гапалы дүнја»дакы фактлар доғрудурса гәдим Одәр мәдәнијјәтинин тамамилә јени бахышла, јенидән тәдгиги, дүнја мәдәнијјәтинин инкишаф јолуна јени бир нәзәр елми ичтимаијјәтин гаршысында дуран проблемә чеврилир.

«Установка» илә јазан Мидиләрин ифшасы, Нәчәфоғлу кими елм фәдаиләри — фәродлар вә онларын фачиәли талеји романда усталыгла тәсвир едилмишдир. 750 чилддән ибарәт вәрәсә — Султанын шејх гардашларынын, Ағ Әмирлә Боз Әмирин, узун мүддәт шаһ зинданында дустаг едилән вә ахырда башы «чарвадар хурчуну»нда Миргәзәбә тәгдим едилән шејхләрин һазырладығы бу вәрәсә бәшәр мәдәнијјәтинин инкишаф јолуну објектив шәкилдә һифз едән абидә-рәмз тимсалындадыр. Миргәзәб бу вәрәсәни маһв етмәк вә тарихи сахталашдырмаг үчүн нә гәдәр чинајәтләрә әл атмалы олур!

Јазычы, Сәмәдин идеалыны — Султаны Сәмәдә стресс-тәрәддүдләрлә таныдыр. Гылынч Гурбан бу тәрәддүдләрин бир гисмини јох едәрәк: «Султан сәнин даими идеалын олмалыдыр» дејир. Султан Бағдај әһвалатыны данышдыгча, Сәмәдин көзүндә һәгиги бир идеала, бир фәрода чеврилир, «зүлмәтдә идеал чох јашамыр» дејә, Одәр мәдәнијјәтинә, «о тајлы-бу тајлы вәтән»ә хидмәти Сәмәдә тапшырыр, Сәмәди камиллик јолуна салыр.

«Идеал» фәлсәфи-психоложи әсәрдир. Ајры-ајры образларын — Гылынч Гурбан, Султан Әмирли, Тәфтиш Аббас, Күлбәниз, Чахчух Халыг, Гыллы Гејбалы вә башгаларынын мәнтиги-психоложи мүһакимәләри романы тамамилә јени бир әдәби һадисә кими гијмәтләндирмәји тәләб едир.

Гәзәнфәр КАЗЫМОВ,
филолокија елмләри намизәди.

ФОЛКЛОР

«Дәдә Горгуд» тәдгиг олунур

Азәрбајчан шифаһи вә јазылы әдәбијјатынын гәдим нүмунәләриндән олан «Китаби Дәдә Горгуд» түркдилли халгларын, һәм дә дүнја мәдәнијјәтинин камил сәнәт әсәрләриндән бирдир. Ајдын мәсәләдир ки, Азәрбајчан халгынын шифаһи сөз дүнјасы «Китаби Дәдә Горгуд»суз сөнүк чыраға бәнзәрди. Дикәр тәрәфдән, «Китаби Дәдә Горгуд» Азәрбајчан әдәбијјатында јалныз сөз сәнәти нүмунәси олараг галмыр, бу бөјүк абидә, ејни заманда, бизим дил тарихимиз, илк тарих китабымыз, вәтәнимизин әрази хәритәси мөһүрләнмиш бир сәнәд кими дә диггәти чәлб едир.

Мә'лумдур ки, Азәрбајчан әдәбијјатшүнаслығында «Китаби Дәдә Горгуд»ун тәдгигинә Совет һакимијјәти илләриндә башланмышдыр. Илк тутарлы елми ахтарыш Әмин Абидин ады илә бағлыдыр. 1939-чу илдә исә көркәмли алим вә фолклоршүнас, академик Һәмид Араслы «Дәдә Горгуд» епосунун талејини һәмишәлик олараг ону јарадан вә јашадан халгын јазылы вә шифаһи әдәбијјатынын илк сәһифәсинә јазды. Мүһарибә илләриндә Гарачул чобан, Газан хан, Бајрәк, Бугач, Бануччичәк, Бојуузун Бурлахатын кими гәһрәманларын ады Бабәк, Короғлу, Һәчәр вә Нәбинин ады илә јанашы чәкилди, халгымызын фашизмә гаршы өлүм-дирим мүбаризәсиндә гәһрәман совет әскәрләринин гәләбәјә инамыны даһа да артырды. Хүсусилә мүһарибә илләриндә «Ана сүдү, дағ чичәји» мүгәддәс кәламы дилләр әзбәри олду.

Мүһарибәдән сонра Азәрбајчан фолклорунун тәдгигинин јени мәрһәләси башланмышдыр, — десәк, даһа доғру оларды. Бу, хүсусилә республика Елмләр Академијасынын тәшкили, Низами адына Әдәбијјат вә Дил Институтунда фолклор шө'бәсинин ишә башламасы илә әлагәдардыр. Бурада халг әдәбијјатынын епик вә лирик жанрларынын академик нәшри илә јанашы, ајры-ајры сәнәт абидәләринин мүасир елми тәләбләр бахымындан тәдгиги дә нәзәрдә тутулурду. Бу әсәрләр сырасында биринчи нөвбәдә «Китаби Дәдә Горгуд»ун талеји һамыны дүшүндүрүрдү. «Китаби Дәдә Горгуд» һәм дилчилик, һәм дә әдәбијјатшүнаслыг бахымындан өјрәнилир, шаир вә насирләримизин әсәрләринә «Дәдә Горгуд» образлары бәдии сигләт, поетик көзәллик верир. «Дәдә Горгуд» мөвзусундан гәдим тарихи абидә кими гәдим вә орта әсрләр јазылы әдәбијјатымызда нечә истифадә олундуғу проблеми ортаја атылыр. Халг шаири Сәмәд Вурғун бу мәсәлә һаггында нараһатлыг һисси илә јазырды: «...Низами Азәрбајчан халгынын олдугча зәнкин фолклорундан кениш истифадә етмишдир. Низаминин әсәрләриндә тә'сири көрүнән мәшһур Азәрбајчан халг епосу «Китаби Дәдә Горгуд» һәлә XI әсрдән бәри шөһрәт газанмышдыр».

Лакин «Китаби Дәдә Горгуд» тәдгиг олундугча ајдын олмајан, елми изаһа еһтијачы олан проблем мәсәләләр мејдана чыхыр. Һәм дә бу мәсәләләр јалныз Азәрбајчан алимләрини дејил, дүнја түркологларыны, ејни заманда көркәмли совет алимләрини дә мәшғул едир. Дәдәгоргудшүнаслар илләрдән бәри епосун јарандығы вә јазыја алындығы јүзиллик, дастанда чәрәјан едән һадисәләрин чоғрафи хәритәси, «Дәдә Горгуд» гәһрәманларынын тарихи шәхсијјәт олуб-олмамасы, әсәрин вариантлары вә бу вариантларын бир-бири илә јахынлығы вә с. проблем мәсәләләр үзәриндә өз имканлары дахилиндә тәдгигат иши апармыш, һазырда да бу ахтарышлар давам етмәкдәдир.

Ифтихар һисси илә демәлијик ки, үмуми түркологијада Азәрбајчан дәдәгоргудшүнасларынын әсәрләри һәм кәмијјәт, һәм дә кејфијјәт чәһәтдән үстүнлүк тәшкил едир. Өз әсәрләри илә дәдәгоргудшүнаслығымызы зәнкинләшдирән алимләрдән бири дә филолокија елмләри намизәди Шамил Чәмшидовдур. О, «Дәдә Горгуд» проблеми илә мүнтәзәм мәшғул олан тәдгигатчыдыр. Елми фәалијјәтинин отуз илини бу епоса һәср едән Шамил Чәмшидовун «Китаби Дәдә Горгуд»у вәрәгләркән» (1969) вә «Китаби Дәдә Горгуд» (1977) монографијалары јалныз Азәрбајчан әдәбијјатшүнаслығында дејил, дүнја дәдәгоргудшүнаслығында хүсуси гијмәти олан әсәрләр сырасындадыр. Лакин Шамил Чәмшидовун чап етдирдији адыны чәкдијимиз монографијалары, «Дәдә Горгуд»ла әлагәдар мәгаләләри вә елми симпозиумларда чыхышлары онун бу јахынларда мүвәффәгијјәтлә мүдафиә етдији докторлуг диссертасијасынын «өзүл дашыдыр» десәк, даһа доғру оларды. Чүнки «Китаби Дәдә Горгуд»ун текстоложи тәһлили» адланан бу әсәрдә биз илләрдән бәри елми мүбаһисәјә сәбәб олан, јухарыда гејд етдијимиз проблем мәсәләләрин бир нечәсинин һәллини тапырыг. О, «Китаби Дәдә Горгуд»ун Дрезден вә Ватикан нүсхәләриндән башга 1916-чы илдән үзү бәри чап олунан «Китаби Дәдә Горгуд»ун бир нечә нәшрини гаршылашдырараг мүгајисәләр апармыш, 800-ә гәдәр сөз вә ифадәнин әсл мә'насыны мүәјјәнләшдирмәјә әсасән наил олмушдур. Тәдгигатын мөвзусу «Китаби Дәдә Горгуд»ун текстоложи тәһлили» адланса да, әслиндә мүәллиф епосун тәнгиди мәтнини һазырламышдыр. Бунун үчүн о, гәдим түрк, фарс вә әрәб лүғәтләрини, Азәрбајчан классик јазылы әдәбијјатыны, һәм дә Азәрбајчан фолклору вә чанлы данышыг дилини көмәкчи мәнбә кими кәтирмишдир. Һәр һансы бир сөзүн илкин мә'насыны бу мәнбәләрдә ајдынлашдырмаг мүмкүн олмадыгда мүәллиф чүмләнин мәнтиги мә'насына көрә сөзләри бәрпа етмәјә чалышмышдыр. Әрәб әлифбасынын нөгтә «хәстәлији»нә бәләд олан мүәллиф бә'зи сөзләрин мә'насыны нөгтәләрин өз јериндә олмамасыны тапмагла ајдынлашдырмаға наил олмушдур. 150-дән јухары сөз вә ифадәни үзә чыхармыш, онлары чилалајараг мәнсуб олдуглары илкин форма вә мәзмунуну бәрпа етмишдир.

Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, бу күн биз «Китаби Дәдә Горгуд»а јалныз шифаһи әдәбијјат нүмунәси кими дејил, һәм дә јазылы бир абидә олараг, өз дөврүнүн јүксәк әдәби дил материалы кими дә бахырыг. Лакин ким билир, епосу вахтилә јазы саваду һансы сәвијјәдә олан шәхс—катиб көчүрмүшдүр?! Мәһз бу мүәмма нәзәрә алынарса һәр һансы нөгтәли бир сөзүн јазылышы заманы онун нөгтәләринин өз јеринә дүшә билмәмәси тәбии һал кими гәбул едилмәлидир.

«Китаби Дәдә Горгуд»ун текстоложи тәһлили»ндәки ән мараглы тапынтылардан бири дә епосун әлдә олан нүсхәсинин вә үзү көчүрүлән мәтнин тарихидир. Шамил Чәмшидов «Дәдә Горгуд»ун Дрезден нүсхәсинин сонунда үзү көчүрүлән мәтнин XI әсрә, нүсхәнин өзүнүн исә XIV јүзиллијә аид олдуғуну көстәрир. Бизә белә кәлир ки, мүәллифин көстәрдији тарих дүздүр, һәм дә бу тапынты дәдәгоргудшүнаслыгда мараглы елми һадисәдир.

Фәдакар бир инсан өмрүнүн отуз илә јахын зәһмәти нәтичәсиндә боја-баша чатан вә камилләшән бу әсәрин бә'зи сәһифәләриндә хырда гүсурлар да вардыр. Әсәр чапа һазырланаркән мүәллифин онлары нәзәрә алмасы ишин хејринә оларды.

Дәдәгоргудшүнасларын чохуна мә'лум олмаса да, Шамил Чәмшидов билир ки, Дрезден вә Ватикан нүсхәләриндән башга Фридрих фон Дитсин архивиндә дә епосун бир нүсхәси вардыр. Лакин о, белә бир нүсхәнин олмасыны јаддан чыхарыр. Һәмин нүсхәни әлдә етмәк чәтин олса да, һеч олмаса онун варлығы һаггында мә'лумат верилмәклә кәләчәк тәдгигатчылар үчүн бу барәдә чығыр ачылмасы зәруријјәти мејдана чыхарды.

Гејд етдијимиз кими, Шамил Чәмшидов јүзләрлә сөз вә ифадәни көркин зәһмәт вә ахтарыш нәтичәсиндә бәрпа етмишдир. Лакин бә'зи сөзләрин илкин мә'насынын даһа дәгиг ајдынлашдырылмасы мүасир дәдәгоргудшүнаслығымызын тәләбидир. Она көрә дә мүбаһисә доғуран сөзләр үзәриндә чидди фикирләшмәк лазымдыр. Мәсәлән, епосун көркәмли гәһрәманларындан бири олан Бајбурабәј оғлу Бајрәмкин адынын Шамил Чәмшидов Бөјрәк олдуғуну иддиа едир. Әслиндә бу хүсуси исим Бајрәк олмалыдыр. Ш. Чәмшидов мүасир Азәрбајчан әдәби дилиндә «бәј» сөзүнүн олмасыны нәзәрә алмагла «бај»дан имтина етмәк истәјир. Бу онун Огуз дил групунда «бај»ын ишләнмәсинә әһәмијјәт вермәмәклә «Дәдә Горгуд»у јалныз Азәрбајчанла мәһдудлашдырмаг мејлиндән ирәли кәлир. Әкәр белә бир мејл варса, ондан имтина етмәк даһа еләмидир. Ејни заманда, нәзәрә алынмалыдыр ки, Бајрәкин атасынын ады Бајбурабәј олдуғуна көрә онун оғлунун адынын да Бајрәк олмасыны еһтимал етмәк даһа доғру оларды.

Мә'лум олдуғу кими, епосда әсас гәһрәманлардан бири Газан ханын чобаныдыр. Онун ады епосда каһ Гарача, каһ Гарачуг адландырылыр. Ш. Чәмшидовун бу ад һаггында кәлдији сон нәтичә «Гарачуг чобан»дыр. Бизә белә кәлир ки, Шамил Чәмшидов епосун ајдын олмајан бә'зи сөзләрини мәнтиги мә'наја әсасландыраг ислаһ етдији кими, Гарачуг сөзүнү дә Гарачул кими мә'наландырса даһа дүз оларды.

Ш. Чәмшидов сөзләрин илкин мә'насыны мүәјјәнләшдирәркән заһири шәкли ујғунлуг, дахили мә'на ујғунлуғу вә мүгајисәли елми нәтичәјә әсасландығыны гејд едир. Лакин о, үч фактордан башга, һәм дә халгымызын чанлы данышыг дилиндә, шивә вә диалектләрдә јашајан гәдим түрк мәншәли сөзләрдән дә истифадә едир. Бизә көрә, мүәллиф әсас фактор кими дилимизин диалект вә шивәләрини кәтүрмәли иди. Лакин вахтилә халг дилиндә ишләнән, заман кетдикчә архаикләшән сөзләрә сојуг мүнасибәт мүәллифи сапдырмыш, бә'зи сөзләрин мә'насыны дүзкүн изаһ едә билмәмишдир. Мәсәлән, дастанда Газан ханын дајысы Аруз Гочанын заһири портрети изаһ олунаркән онун голу вә буду «кәрәнә» бәнзәдилир. Нәдәнсә тәртибчиләр әрәб әлифбасы илә јазылмыш «к» һәрфини «к» кими охумуш вә «кәрәнчә» ифадәсини «керанча» вермишләр. Шамил Чәмшидов да епосун бә'зи нәшрләриндә «хыранча» кими верилмиш бу сөзүн көкүнүн «кәран» олдуғу гәнаәтинә кәлмишдир. Буна көрә дә о, халг әдәбијјатында, хүсусилә ашыг поезијасында ишләнән «кәрән» сөзүнү тәһриф олунмуш кими гәбул етмишдир.

Һәтта устад сәнәткар Аббас Туфарганлынын

...Сөз бир олса дағ ојнадар јериндән,
Ел бир олса зәрби кәрән сындырар.—

һәкимәнә ифадәсиндә «кәрән» сөзүнүн һеч бир мә'на вермәдијини дејәрәк фарсын «кәран»ынын тәһриф олунмуш формасы һесаб етмишдир. Әслиндә инди дә халг дилиндә јашајан, әсасән палыд, дәмирағач вә гарағачдан дүзәлдилән вә бөјүк биналарда тикинти материалы кими истифадә олунан ағача «кәрән» дејилир.

Гејд етдијимиз хырда гүсурлар һөрмәтли һәмкарымыз, көркәмли дәдәгоргудшүнас Шамил Чәмшидовун отуз илдән артыг апардығы тәдгигатын елми әһәмијјәтини азалтмыр.

Вагиф ВӘЛИЈЕВ,
профессор.

Оху салонунда.

Фото С. Рәсминдир.

ПОЕЗИЈА

СӘМИМИ СӨҺБӘТ

Рафиг Јусифоғлу. «Әтирли дүјмәләр», «Кәнчлик», 1986.

Тәзә ушаг китабынын чыхмасы дүнјаја тәзә ушаг кәлмәси кими фәрәһли һадисәдир. Ајаг ачанда илк јериши илә доғмалары севиндирән, гәрибә һәрәкәтләри илә јадда галан ушағын өзү кими ушаглар үчүн јазылмыш китабын да мараглы, тәзә сәһифәләри јадда галмалыдыр. Мән Рафиг Јусифоғлунун ушаглар үчүн јаздығы «Әтирли дүјмәләр»и белә бир марагла охудум.

Китабда топланмыш ше'рләрин әсас гисминин мөвзусу ушаглары мүшаһидәдән, онларын аләминә јахынлыгдан алынмышдыр. Сәмими ифадәси илә сечилән ше'рләр тәзә гол-будаг атан ағачын јашыл јарпаглары арасындан көрүнән чичәкләр кими китабын мүхтәлиф сәһифәләринә сәпәләнмишдир.

Ше'рләр китабда дөрд бөлмәдә — «Чәмән чичәји илә — инсан әмәји илә», «Украјнада кечән күнләр», «Ағачын көкү торпагда, инсанын көкү елдәди», «Һамысы көјчәк балалар, кәлмәси чичәк балалар» башлыглары алтында топланмышдыр. Башлыглар өзү мүәллифин мәгсәдини, ушаглара һансы мәтләбдән сөз ачачағыны билдирир. Торпаға мәһәббәт, ушаглара гајғы, достлуг, балачаларын һазырчаваблығы, әјләнчәли шән дүнјасы Рафигин ше'рләринин гајәсидир. О өз фикирләринин әсасән ушагларын дилиндән вермәјә чалышмыш, онларын мараглы мүшаһидәләрини ше'рләринин објектинә чевирмишдир. Биз ушагларын өзүнү дә бу ше'рләрдә көрүрүк. Һәмин ушаглар бә'зән чох фәрасәтли вә бачарыглы, бә'зән дә садәләвһ көрүнүрләр.

«Араба», «Антенна», «Севинчимдән учурам» ше'рләриндәки ушаглар һәм мүшаһидәләрини сөјләјирләр, һәм дә дирибаш ушаглардыр. «Араба» ше'рини мисал кәтирирәм:

Гызынырыг гышда биз
Ағачларын одуна.
Ај араба, араба,
Кет мешәјә одуна!
Тез елә, ушагларын
Јерә салма сөзүнү,
Әкәр әлибош дөнсән,
Јандырарыг өзүнү!

Ушағын арабаја сөзү будур: «Одун кәтир, кәтирмәсән, өзүнү одун јеринә јандырарыг!». Ше'рдәки «әлибош дөнсән» әвәзинә «бош гајытсан» сөзләри олса иди, даһа јахшы оларды. Чүнки **әлибош** сөзү инсан үчүн сәчијјәви олдуғу кими, **«бош дөнмәк», «бош гајытмаг»** арабаја ујғун кәлир.

«Гәфәсдә галан бүлбүл» ше'риндә дә ушаг фәрасәтлидир. Тајы өлүб, гәфәсдә тәк галан бүлбүл дарыхмасын дејә ушаг гәфәсә күзкү гојуб. Бүлбүл гәфәсдәки күзкүдә өз әксини көрүб елә билир тајлыдыр. Маһны охујур, ушаг да өз әмәлинә севинир. Чүнки гочагдыр, ағыллыдыр.

Р. Јусифоғлунун «Уста күләк», «Булдозер», «Балығын пулу» ше'рләриндәки мүшаһидәләр өзлүјүндә мараглыдыр. Лакин ше'рдә иштиракчы олан ушаглар чох садәләвһ вә әфәлдирләр. Бу хүсусијјәт мүасир дүнјамызын ушаглары үчүн о гәдәр дә характерик дејилдир. О ушаглар ки, сәһәрдән ахшама телевизор гаршысында әјләшиб дүнјанын бүтүн һадисәләриндән хәбәр тутурлар. Дикәр тәрәфдән дә ушаг әдәбијјатынын гәһрәманлары әсасән дирибаш ушаглар олур. Мәсәлән, Чыртданымыз кими. Бу бахымдан Рафигин «Уста күләк» ше'ринин бир бәндинә диггәт јетирәк:

—Дејир:—санки ајнадыр,
Ата, бу дәнизә бах!
Далғасы хараб олуб,
Кедиб уста чағыраг.

Бу сөзләри дејән ушаг әввәл дәнизи далғалы көрүб. Индисә сујун үзү һамардыр. Ушаг елә билир дәнизин далғасы хараб олуб. Ахы, ушаг «санки ајнадыр, ата, бу дәнизә бах» дејә билирсә, «далғасы хараб олуб, кедәк уста чағыраг» демәз. Десә дә, ше'р үчүн материал олмаз. О, дәнизи ајнаја бәнзәдир, демәк, ушаг һәјати тәсәввүрә малик ушагдыр.

«Булдозер» ше'риндә дә мүшаһидә јахшыдыр. Ушаг «күрәкли» трактору көрәндә дејир: «дөшлүк тахыб әјнинә. Даш-торпаг күрүјәндә үст-башы тоза батмамаг үчүн белә едиб». Ушаг «күрәк»лә «өнлүјү» сәһв салыр. Бу, инандырычы чыхмыр. Ахы, ушаг билир ки, күрәк күрүмәк үчүндүр, даһа о, өнлүклә күрәји сәһв салмаз. Балача ушаг да билир ки, даш-торпаг өнлүклә сүпүрүлмүр, әксинә, өнлүк палтарын әтәјини чиркләнмәкдән горујур. Ше'рдәсә екскаваторун **«өнлүјү сүпүрүр»**. Буна көрә дә көзәл мүшаһидәси олан ушаг әфәл кими тәгдим олунур.

«Балығын пулу» ше'ри дә беләдир. Әввәлчә ушағын тәәччүбү мараглы верилир: «Балығын үстү пул илә долудур». Ушаг буну көрүр, мараглaныр. Сонрадан дејир: «Балыг бу пулу һардан алыб? Дәнииздә дүканмы вар?!». Әлбәттә, бу суал ушағы садәләвһлүјә чәкир, ону көздән салыр. Ади шеји билмәдијинә көрә күлүнч көрүнүр.

Р. Јусифоғлунун ушаглар үчүн јаздығы «Әтирли дүјмәләр» әсасән һәссас мүшаһидәләрин мәһсулудур. «Бизим дағлар», «Јашыл көрпү», «Шәһин јағыш», «Пәнчәрәдән бахан күлләр», «Саат», «Дәниз нефтчиләри», «Араз үстүндә көрпү», «Ишығын јолу», «Күлләр сакитлик севир» ше'рләри идраки әһәмијјәтли, садә вә ајдын ше'рләрдир. Тәәссүфлә демәлијәм ки, бу јахшы ше'рләрин һәр бириндә кичик дил хәталары өзүнү көстәрир. «Јашыл көрпү» ше'ринин сону белә битир:

Көз јашы јарпаг-јарпаг
Булуд кими долубдур.
Јыхылыб, чајын үстә
Јашыл көрпү олубдур.

Һәмин ше'рдән сонра ејни сәһифәдә «Ширин јағыш» ше'ринин илк бәнди исә беләдир:

Ағачын гулағында
Көр нә гәдәр сырға вар,
Бир гара булуд кими
Долуб уча будаглар.

Биринчи бәнддә «јарпаг-јарпаг **булуд кими долубса»**, икинчи бәнддә «уча будаглар бир **гара булуд кими долублар»**. Ушаг ше'ри үчүн белә «кичик» нөгсан мүәллифә дејилсә фајдасы олар. Буна бәнзәр кичик гејдләр «Бизим дағлар» вә «Күлләр сакитлик севир» ше'рләриндә дә вар. Чичәкләр, ләләләр һаггында мүәллиф дејир:

Бәнөвшәси утанчаг,
Ләләси әлвәнлы... (сәһ. 3)
Онлар гантәк торпағын
Синәсиндән фышгырыб.

Чичәкләрин, ләләләрин далбадал гана охшадылмасы, ганла тәшбеһләнмәси хош әһвал доғурмур.

Дил вә ифадә, сөзләри мә'наландырмаг чәһәтдән «Саат», «Скоринада сәһәр», «Күкнар мешәсиндә јағыш», «Маәи күчә», «Су», «Алаг вә балағ» китабдакы мүвәффәгијјәтли ше'рләрдәндир. «Алаг вә балағ» һәм дә шән ше'рдир. Охујана тәбәссүм бәхш едир.

Бостанын ортасына
Бурахмышам балағы,
Мәнә көмәк еләсин,
Кедиб јесин алағы.

Бабам дејир:—Ај дәчәл,
Корламысан аләми;
Алаг галыб кәнарда,
Балаг јејиб кәләми.

Ики бәнддән ибарәт бу јахшы ше'р нәдәнсә китабда бејтләр шәклиндә кетмишдир. Бу исә ше'рин формасыны техники чәһәтдән позур, гафијәләр бир-бириндән узаг дүшүр.

Р. Јусифоғлунун «Саат» ше'ри дә китабын уғурлу ше'рләриндәндир. Јығчам, мә'налы, ахычыдыр. Ушаг ше'риндән дә тәләб олунан биринчи бу хүсусијјәтләрдир.

Кечә-күндүз ишләјир,
Бу нә јахшы саатды.
Әгрәбләрин һәрәси
Елә бил көһлән атды.
Ирәлијә чан атыр,
Кедир сәс сала-сала.
Миниб әгрәб атына
Заман чапыр дөрднала.

Заманын «атыны дөрднала чапмасы» ше'римиздә мә'лум образ олмасына бахмајараг, бу фикри Рафиг Јусифоғлу ушаглар үчүн мараглы ишләмишдир.

Бу китаб көстәрир ки, Рафигин «Әтирли дүјмәләр»индә бә'зи дүјмәләр һәлә гөнчә һалындадыр. Ушаг аләминә сәмимијјәтлә јанашан, она мүлајим вә хејирхаһ бәләдчи олан кәнч гәләм достума арзум будур ки, кәләчәк ушаг китабларында ачылмајан дүјмәләр галмасын, һамысы хош әтри илә бизи вә балача охучуларыны севиндирсин.

Илјас ТАПДЫГ